

ग्रामस्तर लोकशाही – भाग २

ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन

प्रकरण

11

खऱ्या अर्थाने भारत गावांमध्ये वसलेला आहे.
– महात्मा गांधी

मोठे प्रश्न

1. पंचायती राज संस्था म्हणजे काय??
2. त्यांची कार्ये काय आहेत??
3. प्रशासनात आणि लोकशाहीत त्यांना महत्त्व काय आहे?

आता स्थानिक पातळीवर सरकार कसे काम करते ते पाहूया. या प्रकरणात ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांवर आमचा भर असेल; पुढच्या प्रकरणात आपण शहरी भागाकडे जाऊ.

भारत हा प्रचंड आकाराचा आणि विविधतेचा देश आहे. आपल्याकडे सुमारे सहा लाख गावे, आठ हजार शहरे आणि चार हजारांहून अधिक महानगरे आहेत. आपली लोकसंख्या 1.4 अब्जांच्या पुढे गेली आहे, त्यापैकी जवळजवळ दोन तृतीयांश ग्रामीण भागात राहतात. या गुंतागुंतीच्या समाजात आपण स्वतःचे शासन कसे करायचे?

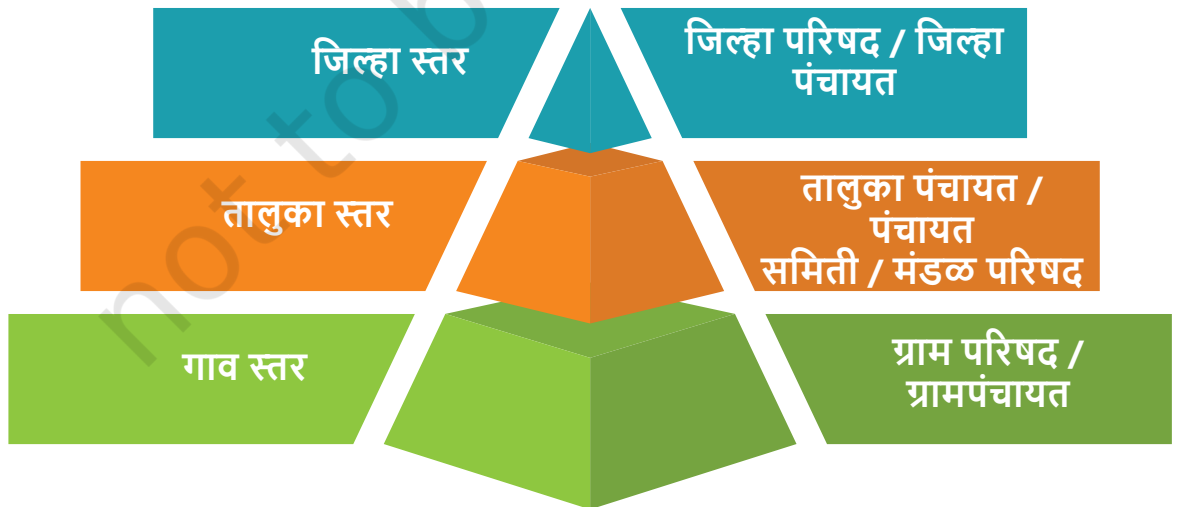
हिमालयाच्या पायथ्याशी वसलेल्या लक्ष्मणपूर या छोट्याशा गावाची सफर करूया. येथे 200 घरे आणि सुमारे 700 लोकसंख्या आहे, त्यापैकी बहुतेक शेतकरी आहेत. लोक

आपल्या जमिनीवर शेती करतात आणि गायी किंवा शेळ्या पाळतात. काहींचे नातेवाईक सैन्यदलात कार्यरत आहेत; काही तरुण गावकरी नोकरीच्या शोधात शहरात स्थलांतरित झाले आहेत. या गावाच्या गरजा काय आहेत - कदाचित शेतासाठी पाणी, अतिवृष्टीमुळे मुख्य रस्ता खराब झाला तर त्याची दुरुस्ती करणे किंवा गावातील प्राथमिक शाळेची देखभाल करणे? दैनंदिन जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अशा बाबींबाबत गावकरी निर्णय कसे घेणार? आणि त्या गरजा भागवण्यासाठी त्यांना संसाधने कुठून मिळणार? जमिनीवरून वाद झाला किंवा काही पीक चोरीला गेले तर काय होईल? असे अनेक प्रश्न गावात निर्माण होऊ शकतात. अशा प्रत्येक समस्येसाठी लोक राज्य किंवा राष्ट्रीय राजधानीकडे धाव घेऊ शकतात का?

पंचायती राज व्यवस्था

भारतातील प्रत्येक गावाप्रमाणे लक्ष्मणपूरच्या लोकांमध्येही 'पंचायत' नावाची स्थानिक शासनव्यवस्था आहे, ज्याचा अर्थ ग्रामपरिषद असा होतो. पंचायती प्रशासनाला लोकांच्या जवळ आणतात, ज्यामुळे त्यांना निर्णय प्रक्रियेत सक्रियपणे भाग घेणे शक्य होते. म्हणूनच पंचायत व्यवस्था, ज्याला पंचायती राज असेही म्हणतात, हा स्वराज्याचा एक प्रकार आहे. स्थानिक प्रश्न सोडविणे, विकासाला चालना देणे आणि सरकारी योजनांचा लाभ तळागाळापर्यंत पोहोचविणे यासाठी पंचायती महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

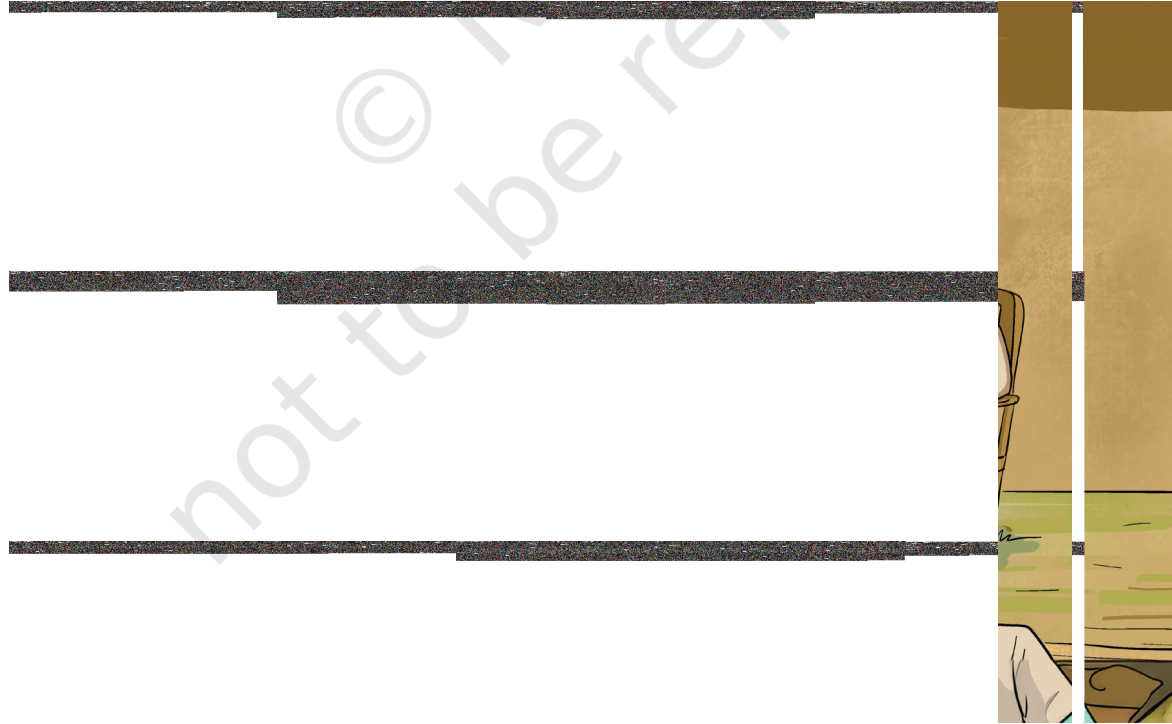

आकृती 11.1

आकृतीवरून स्पष्ट होते की, पंचायतराज व्यवस्था गाव, तालुका आणि जिल्हा अशा तीन पातळ्यांवर काम करते - खालपासून वरपर्यंत. यालाच 'त्रिस्तरीय व्यवस्था' म्हणतात. कृषी, गृहनिर्माण, रस्त्यांची देखभाल, जलसंपदा व्यवस्थापन, शिक्षण, आरोग्य सेवा व समाजकल्याण ते सांस्कृतिक उपक्रम अशा जिल्ह्यातील जीवनाच्या जवळपास सर्वच बाबींवर या संस्थांच्या जबाबदाऱ्या आहेत.

ग्रामपंचायत

पान 164 वरील आ. 11.1 च्या आधारापासून सुरुवात करूया - ग्रामीण भागातील लोकांच्या सर्वात जवळ असलेली ग्रामपंचायत. त्याचे सदस्य थेट ग्रामसभेद्वारे निवडले जातात, जे एखाद्या गावातील (किंवा शेजारच्या गावांचा गट) प्रौढांचा एक गट आहे जे मतदार म्हणून नोंदणी करतात. ग्रामसभेत महिला व पुरुष आपापल्या क्षेत्राशी संबंधित सर्व बाबींवर चर्चा करून निर्णय घेतात. प्रत्येक ग्रामपंचायत 'सरपंच' किंवा 'प्रधान' नावाचा एक प्रमुख किंवा अध्यक्ष निवडते. अलीकडच्या काळात अधिकाधिक महिला सरपंच झाल्या आहेत.

आदर्श सरपंच

ज्ञानेश्वर कांबळे हे तृतीयपंथी असून ते सोलापूर जिल्ह्यातील तरंगफळ गावचे सरपंच म्हणून निवडून आले होते. कांबळे यांचे ब्रीदवाक्य लोकसेवा, ग्रामसेवा म्हणजेच 'गावाची सेवा हीच जनतेची सेवा' असे आहे.

कांबळे यांनी अन्य सहा उमेदवारांना पराभूत करून सरपंचपद भूषविले.

मध्य प्रदेशातील खानखंडवी गावातील
भील समाजाच्या सदस्य **वंदना**
बहादूर मैदा यांनी पितृसत्ताक
रूढींना झुगारून आपल्या

गावातील पहिल्या महिला सरपंच बनल्या. त्यांनी गावातील महिलांना सभांना उपस्थित राहण्यास राजी केले आणि शिक्षण आणि स्वच्छतेसारख्या महत्वाच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले, दूरवर ओळख मिळवली. ग्रामीण भारताचा कायापालट करण्यात महिला कशा प्रकारे अग्रेसर भूमिका बजावू शकतात, हे वंदना यांचा प्रवास दाखवतो.

अहमदनगर जिल्ह्यातील हिवरे बाजार या गावाला वारंवार पडणारा दुष्काळ आणि शेतीचे कमी उत्पादन याचा फटका बसत असे. **पोपटराव बागुजी पवार** सरपंच झाल्यानंतर त्यांनी अण्णा हजारे यांचे रेन वॉटर हार्वेस्टिंग, पाणलोट संवर्धन आणि लाखो वृक्षांची मोठ्या प्रमाणात वृक्षलागवडीचे मॉडेल अमलात आणण्यास सुरुवात केली, या सर्वांचा भूजल पुनर्भरणाला हातभार लागला. ग्रामस्थांच्या सहकार्याने हिवरे बाजार हे काही वर्षांतच हिरवेगार व समृद्ध गाव बनले. पोपटराव पवार यांना 2020 मध्ये पद्मश्री पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

ग्रामपंचायतीला पंचायत सचिव मदत करतात जे बैठका बोलविणे आणि नोंदी ठेवणे यासारखी प्रशासकीय कामे करतात. बहुतेक ग्रामपंचायतींना भारतातील अनेक भागांत 'पटवारी' नावाचा अधिकारी ही मदत करतो, जो गावकऱ्यांच्या जमिनीच्या नोंदी ठेवतो. काही बाबतीत पटवारी पिढ्यानपिढ्या जुने नकाशे ठेवतात!

याबद्दल विचार करा

तुमच्या मते, हे जुने नकाशे आपल्यासाठी कसे उपयुक्त ठरू शकतात? ते आपल्याला भूतकाळ आणि वर्तमानाविषयी काही सांगू शकतात का?

बालसेही पंचायत उपक्रम

पंचायतींनी प्रत्येकाचा आवाज ऐकणे अपेक्षित आहे - ज्यात मुलांचा आवाज देखील आहे. चाइल्ड फ्रेंडली पंचायत इनिशिएटिव्हमुळे मुलांना त्यांच्या आरोग्याशी संबंधित बाबींवर त्यांचे विचार आणि मते व्यक्त करण्याची संधी मिळते. बालसभा आणि बालपंचायतींमध्ये मुलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक राज्यांमध्ये पावले उचलली जात आहेत, तर गावातील ज्येष्ठ त्यांच्या समस्यांवर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत.

उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रात काही बालपंचायतींनी बालमजुरी आणि बालविवाह निर्मूलनाचे काम केले आहे. त्यांनी अनेक मुलांना पुन्हा शाळेत आणले आहे. बालपंचायत सदस्य एकत्र येऊन पालकांना आणि इतर प्रौढांना आपल्या मुलांना शाळेत परत पाठवण्यासाठी आणि शिकणाऱ्या मुलींचे लग्न लावून देऊ नयेत यासाठी एकत्र येतात.

अनेक ग्रामपंचायतींना बालसेही उपक्रम राबविल्याबद्दल पारितोषिके मिळाली आहेत. येथे सिक्कीममधील एक उदाहरण आहे:

पश्चिम सिक्कीममधील सांगखु राधू खांडू ग्रामपंचायतीने मुलांच्या गरजा आणि अधिकारांना खूप महत्त्व दिले आहे.

मुलांसाठी शाळा सुरक्षित व्हाव्यात यासाठी पंचायतीने त्यांच्यासाठी कंपाउंड वॉल बांधल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना स्वच्छ शिजवलेले मध्यान्ह भोजन मिळावे, यासाठी ग्रामपंचायतीने शाळांमध्ये स्वयंपाकघर बांधले आहे. या प्रयत्नांमुळेच सांगखू राधू खांडू ही बालस्रेणी ग्रामपंचायत म्हणून घोषित करण्यात आली आहे.

राजस्थानमधील आणखी एक उदाहरण पाहूया:

काही दशकांपूर्वी बंकर रॉय यांच्या 'बेअरफुट कॉलेज' उपक्रमाची एक शाखा असलेल्या 'चिल्ड्रन पार्लमेंट'ने राजस्थानच्या ग्रामीण भागातील वंचित मुलांना शिक्षण आणि लोकशाही सहभागातून सक्षम केले. 8 ते 14 वयोगटातील मुले रात्रशाळा आणि संसदेसारख्या निवडणुकांच्या माध्यमातून लोकशाही आणि सामाजिक जबाबदारीची माहिती घेत शासन प्रक्रियेत गुंतलेली असतात. 'संसदे'ने मतदार ओळखपत्र आणि प्रचारासह औपचारिक प्रक्रियेचे पालन केले. निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधींनी 'कॅबिनेट' स्थापन केले, जे शाळा व्यवस्थापनावर देखरेख ठेवते आणि समाजाच्या गरजा भागवते. या उपक्रमामुळे नेतृत्व कौशल्य आणि सामाजिक जागरूकता वाढली, ज्यामुळे मुले सामाजिक नियमांना आव्हान देण्यास आणि बदलाची बाजू मांडण्यास सक्षम झाली. शिक्षण, स्वच्छता, सामाजिक

समानता, सामुदायिक विकासाला हातभार लावणे यासारख्या मुद्द्यांकडे मुलांनी सक्रियपणे लक्ष दिले. बाल संसद उपक्रमाला 2001 मध्ये जागतिक बाल मानद पुरस्कारासह अनेक पुरस्कार मिळाले.

चला जाणून घेऊया

वर्ग उपक्रम म्हणून चार-पाच विद्यार्थ्यांना बालपंचायत स्थापन करू द्या आणि बाकीच्या वर्गाला आपण गावकरी आहोत अशी कल्पना करा. ग्रामसभेत कोणत्या मुद्द्यांवर चर्चा होणार? कोणत्या आव्हानांना सामोरे जावे लागू शकते? त्यावर काय उपाय सुचवणार?

पंचायत समिती व जिल्हा परिषद

तालुका स्तरावर आणि जिल्हा स्तरावर अशा संस्था अस्तित्वात आहेत, ज्या गावपातळीच्या वर आहेत. त्यांची नावे आपण पृष्ठ 164 वरील आ. 11.1 मध्ये पाहिलेल्या पिरॅमिड आकृतीत सूचीबद्ध आहेत. तालुका स्तरावरील पंचायत समिती हा जिल्हा स्तरावरील ग्रामपंचायत व जिल्हा परिषद यांच्यातील दुवा आहे. या संस्थांचे सदस्य स्थानिक लोकांकडून निवडले जातात, परंतु त्यामध्ये परिसरातील गावांचे सरपंच आणि विधानसभेचे स्थानिक सदस्य असे इतर सदस्य असू शकतात.

पंचायत समित्यांची रचना प्रत्येक राज्यात वेगवेगळी असली तरी स्थानिक लोकांचा सहभाग बळकट करण्यात त्यांची भूमिका एकच आहे. उदाहरणार्थ, सर्व ग्रामपंचायतींकडून विकास आराखडे गोळा करून ते एकत्र करून ते अनुक्रमे जिल्हा किंवा राज्य स्तरावर सादर करून ग्रामपंचायतींमधील बाबींचा समन्वय साधतात. यामुळे अशा विकास प्रकल्पांसाठी आणि प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजनेसारख्या सरकारी योजनांसाठी निधीचे वाटप करणे सुलभ होते, ज्यामुळे ग्रामीण भागात सर्व हवामानातील रस्ते बांधण्यास प्रोत्साहन मिळते.

तीनही पातळ्यांवर लोकसंख्येच्या वंचित घटकांना त्यांच्या गरजा आणि समस्या ऐकून घेता याव्यात यासाठी विशेष नियम करण्यात आले आहेत. या संस्थांमध्ये एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्याची ही तरतूद आहे.

याबद्दल विचार करा

समाजातील वंचित घटकांच्या गरजा आणि समस्यांकडे सरकारने अधिक लक्ष देणे का महत्त्वाचे वाटते?

चला शोधूया

- ➔ केंद्र स्तरावरील आणि पंचायत स्तरावरील शासन व्यवस्थेत कोणते साम्य आणि फरक आपल्याला दिसून येतो? (संकेत: आवश्यक असल्यास प्रकरण 10 पहा.)
- ➔ जर तुम्हाला काही पंचायत सदस्यांना भेटण्याची संधी मिळाली तर तुम्ही त्यांना कोणते प्रश्न विचारू इच्छिता? प्रश्नावली तयार करण्यासाठी लहान गटांमध्ये चर्चा करा. काही ग्रामपंचायत सदस्यांना भेटा किंवा त्यांना आपल्या शाळेत बोलावा. त्यांना आपल्या प्रश्नावलीतील प्रश्न विचारा आणि एक छोटा अहवाल आपण हे लक्षात ठेवले पाहिजे की पंचायती राज संस्थांची रचना आणि कार्य

पद्धती राज्यानुसार थोडी वेगळी असू शकते. याचे कारण म्हणजे या संस्थांवर संबंधित राज्यांना अधिकार आहेत. परंतु त्यांचे उद्दिष्ट समान आहे — गावकऱ्यांना त्यांच्या गावाच्या आणि स्थानिक क्षेत्राच्या व्यवस्थापन आणि विकासामध्ये सक्रिय भाग घेण्यास सक्षम करणे.

अर्थशास्त्र हा प्राचीन राज्यशास्त्र ग्रंथ आहे, जो सुमारे २३०० वर्षांपूर्वी कौटिल्य (नंतर चाणक्य म्हणूनही ओळखले गेले) यांनी लिहिला होता. या ग्रंथात राज्याची रचना आणि संचालन कसे असावे, अर्थव्यवस्था समृद्ध कशी करता येईल, शासकाच्या जबाबदाऱ्या कोणत्या आहेत आणि युद्ध कसे लढावे याबद्दल सविस्तर माहिती आहे. राज्यकारभारातील तज्ज्ञ असलेल्या कौटिल्य यांनी संपूर्ण प्रशासकीय व्यवस्थेचे स्पष्टीकरण दिले आहे, ज्यामध्ये गावांपासून प्रादेशिक राजधानीपर्यंत प्रशासन कसे उभारावे याविषयी मार्गदर्शन केले आहे. प्रशासन कसे स्थापित करावे याविषयी मार्गदर्शन केले

“राज्यकर्त्याने प्रत्येक 10 गावे मिळून एक संग्रहण (उपजिल्हा मुख्यालय) स्थापन करावे; प्रत्येक 100 गावे मिळून एक कर्वटिक (जिल्हा मुख्यालय) असावे; 400 गावे मिळून एक द्रोणमुख निर्माण करावे; आणि 800 गावे मिळून एक स्थानीय (प्रांतीय मुख्यालय) असावे.”

आजच्या भाषेत, आपण या चार श्रेणींना कोणती नावे देऊ शकतो? आश्चर्य वाटत नाही का की इतक्या पूर्वीच अशा प्रकारच्या संरचनेचा विचार केला गेला होता?

पुढे जाण्याआधी...

- ग्रामीण भागातील स्थानिक सरकार त्रिस्तरीय व्यवस्थेत संघटित आहे.
- पंचायती राज व्यवस्थेतील लोकशाही लोकांच्या प्रत्यक्ष सहभागातून आणि त्यांच्या निवडून आलेल्या प्रतिनिधींमार्फत कार्य करते.
- पंचायती राज संस्था ग्रामीण भागातील लोकांना स्वशासनाचा एक उपाय देतात, जेणेकरून ते त्यांचे पश्च व्यवस्थापित करू शकतील आणि विकास योजनांमध्ये सहकार्य करू शकतील.

प्रश्न, उपक्रम आणि प्रकल्प

1. स्वतःला तपासा — वरील मजकूर न पाहता, तुम्ही पंचायती राज व्यवस्थेची तीन स्तरांची नावे सांगू शकता का? या प्रत्येक स्तरांची मुख्य कार्ये कोणती आहेत?
2. सरपंचांना पत्र लिहा, ज्यामध्ये गावाच्या रस्त्याच्या कडेला पडलेल्या प्लास्टिकच्या पिशव्यांच्या समस्येबाबत तक्रार करा.
3. तुमच्या मते, ग्रामपंचायतीचा सदस्य कसा असावा?
4. कल्पना करा की तुम्ही एका गावातील शाळेत शिक्षण घेत आहात. ही शाळा एका महामार्गाजवळ आहे आणि विद्यार्थी शाळेत येताना किंवा सुटीनंतर रस्ता ओलांडताना अडचणीत पडतात. या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी कोणते पर्याय उपलब्ध आहेत? पंचायती राज व्यवस्थेतील कोणत्या संस्था या समस्येवर मदत करू शकतात? विद्यार्थी स्वतः यात काय करू शकतात?

नूडल्स

© NCERT
not to be republished

